

فهرست کتاب‌های چاپ سنگی حافظ شیرازی در ماوراءالنهر - ازبکستان

غلام کریم اف

انستیتوی ابوریحان بیرونی تاشکند

دکتر ابراهیم خدایار

دانشگاه تربیت مدرس

درآمد

هر چند با برآمدن سلسله‌های صفویه در ایران و شیبانیان در ماوراءالنهر در سده دهم هجری قمری / شانزدهم میلادی، هویت مذهبی و فرهنگی نسبتاً خاصی در دو سوی جیحون شکل گرفت و با جدایی کامل سرنوشت سیاسی دو ملت از یکدیگر، پیوندهای فرهنگی و زبانی نیز رو به سستی نهاد و آهسته آهسته ادبیات جغتایی و زبان ترکی جغتایی که در اواخر سده نهم و اوایل سده دهم در پایتخت تیموریان هرات جان گرفته بود، در دربارهای ترکان ماوراءالنهری در خوارزم و خوقند، در کنار زبان فارسی، تشخیصی ویژه یافت؛ سرنوشت مردمان این سامان با سرنوشت ایرانیان از اسطوره و افسانه تا تاریخ کم و بیش پیوندی استوار داشت. حتی این پیوندها پس از تقسیمات

---

۱. ماوراءالنهر تا سده دهم از نظر سیاسی با ایران تقریباً سرنوشت مشترکی داشت. این منطقه در پیش از اسلام با نام‌های ورز رود و ورارود نزدیک به دویست سال یکی از ولایات تابع هخامنشیان بود. پس از سقوط هخامنشیان در سده چهارم پیش از میلاد، تا ظهور اسلام در سده هفتم میلادی این منطقه در زمان سلسله‌های سلوکیان، حکومت یونانی - باختر، کوشانیان، هیاطله و ساسانیان به صورت دولت‌های تابع، نیمه‌مستقل و ملوک‌الطوایفی اداره می‌شد. ولایات و شهرهای این منطقه در واپسین سال‌های سده نخست هجری قمری یکی پس از دیگری به دست سپاهیان اسلام فتح شد. ماوراءالنهر در عصر اسلامی در دوره‌ی سامانیان، ایلک‌خانان - آل افراسیاب، قراختیایان، خوارزمشاهیان، مغولان و جانشینان آن‌ها، و تیموریان به رغم تفاوت‌های بومی با ایران و دست به دست شدن قدرت در شهرهای مختلف آن، تشخیصی ویژه از بابت هویت زبانی و مذهبی با ایران نداشت. تنها در اواخر سده نهم و اوایل سده دهم در زمان نسبتاً طولانی سلطنت حسین بایقرا (حک.

سیاسی ماوراءالنهر در عصر شوراهای - که پس از سال ۱۹۲۴م به تأسیس چهار جمهوری مستقل شورایی ازبکستان - و جمهوری خودمختار تاجیکستان در درون آن^۲ - قزاقستان، قرقیزستان و قزاقستان انجامید - به دلیل دیرینگی و ژرفای تاریخی و فرهنگی پیوندها، و از همه مهم‌تر وجود زبان و ادبیات فارسی و حضور میراث شاعران و نویسندگان بزرگ در آن سامان، هرگز به طور کامل گسسته نشد و بار دیگر در خیزشی دوباره پس از عصر شوراهای (۱۹۲۴-۱۹۹۱م) و فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی در سال ۱۹۹۱م جان تازه گرفت و رو به گسترش نهاد. در این میان نقش نظام آموزشی و تعلیم و تربیت مکاتب و مدارس دینی ماوراءالنهر در کنار رواج طبیعی زبان فارسی و جذابیت ادبیات آن برای تعمیق روابط فرهنگی ایران در بین عموم مردمان آسیای مرکزی بسیار ویژه بود. این زبان افزون بر اینکه تا سال‌های ۱۹۱۷م در ترکستان روس، و ۱۹۲۰م در بخارا و خوارزم زبان مادری بیشتر شهرنشینان بود، نماد دانایی مردم و زبان ادبی و به نسبت کمتر - زبان علمی تمام تحصیل‌کردگان اقوام ازبک قزاق، قرقیز و ترکمن نیز به شمار می‌رفت و دروازه‌ی ورود آنان به دنیای فرهنگ به شمار می‌آمد. در این میان نقش چند شاعر و ادیب و حضور میراث آنان در زندگی مردم آن سامان در رونق بخشیدن به هویت ایرانی و گسترش زبان آن کاملاً برجسته بود. خواجه شمس‌الدین محمد حافظ شیرازی یکی از بزرگ‌ترین شاعران ایران بود که آثارش در این منطقه از سوی تمام طبقات مردم خوانده می‌شد. حتی در سال‌هایی که بیدل‌گرایی^۳ در ماوراءالنهر به مکتب

۸۷۳-۹۱۱ق) در هرات، هویت جدید ترکی - مغولی به نام «جغتایی» و زبانی با عنوان «ترکی جغتایی» شکل گرفت و امیر علیشیر نوایی (ف ۹۰۶ق) در مقام بنیان‌گذار ادب ترکی جغتایی به این هویت زندگی بخشید (ن.ک: زرین‌کوب، ۱۳۸۰: ۷۳۹، ۷۴-۷۴، ۹۱، ۱۵۷، ۴۶۸-۴۷۴؛ تورسون‌اف، ۲۰۰۱: ۱۵۷، ۱۶۰، ۲۱۴، ۲۱۲، ۲۰۳-۲۳۱، ۲۳۷، ۲۴۴-۲۵۰، ۳۴۳، ۴۴۴، ۴۴۷؛ باسورث، ۱۳۸۱: ۳۴۹-۳۵۵، ۴۶۸-۴۶۹، ۴۷۵-۴۷۶، ۵۵۹). این زبان و هویت در سراسر دوره‌ی زمامداری خان‌نشین‌های خیوه (۱۵۱۱-۱۹۲۰م) و خوقند (۱۷۰۹-۱۸۷۶م) به درون ماوراءالنهر راه یافت و «در زمان شوراهای و تشکیل جمهوری‌های مستقل، سیر نهایی خود را طی کرده» (خدایار، ۱۳۷۴: ۵۸)، با نام ازبکی به عنوان زبان دولتی جمهوری ازبکستان استقلال تام یافت؛ ضمن آنکه در یکی دو سده اخیر زبان‌های قزاقی، قرقیزی و ترکمن نیز تشخیص جداگانه یافتند تا اینکه پس از سال ۱۹۲۴م هر کدام به ترتیب به عنوان زبان‌های دولتی قزاقستان، قرقیزستان و ترکمنستان انتخاب شدند.

۲. این جمهوری در ۱۹۲۹م با افزودن شدن خجند از جمهوری ازبکستان، به سطح جمهوری‌های اتحاد جماهیر شوروی سابق ارتقاء یافت (ر.ک: خدایار، ۱۳۸۴: ۲۳).

۳. درباره‌ی تأثیر بیدل دهلوی در ماوراءالنهر به بخش بیدل‌گرایی در محیط ادبی ماوراءالنهر در کتاب غریبه‌های آشنا مراجعه شود (خدایار، ۱۳۸۴: ۱۱۱-۱۲۵).

غالب فکری و ذوقی مردم تبدیل شده بود، باز هم این حافظ بود که حتی بیشتر از بیدل (۱۱۳۳-۱۰۵۴ ق) بر دل‌ها حکمرانی می‌کرد^۴ و در زندگی مردم جریان داشت. شاهد مدعای ما در این باره بررسی چاپ‌های سنگی اشعار حافظ و بیدل در ماوراءالنهر در طی دو دهه‌ی پایانی سده هیجدهم تا دو دهه‌ی ابتدای سده بیستم است. در نیمه‌ی دوم سده نوزدهم میلادی، چاپ‌خانه‌های سنگی در ماوراءالنهر تأسیس شد.^۵ با ورود این صنعت به زندگی فرهنگ مردم آسیای مرکزی، کتاب‌های چاپ سنگی نیز به سرعت جای خود را میان قشر کتابخوان منطقه باز کرد. در این میان انبوهی از گزیده‌های اشعار حافظ در چاپخانه‌های مرغیلان، سمرقند، بخارا و تاشکند با انگیزه‌ی تأمین کتاب‌های درسی طلبه‌های مکاتب و مدارس دینی این منطقه چاپ و روانه‌ی بازار شد. بررسی کتاب‌های چاپ سنگی آثار حافظ در این منطقه با تحلیل و بررسی شناسنامه، مقدمه، مؤخره و حواشی آن‌ها، نکات قابل تأملی را از منظر نقد جامعه‌شناسی فرا روی ما قرار می‌دهد. ما پس از بیان دیدگاه خود از این منظر، فهرست کاملی از چاپ‌های سنگی آثار حافظ را در ماوراءالنهر با ذکر اولین چاپ آثار حافظ در سال ۱۳۰۲ق/۱۸۸۴م تا آخرین چاپ آن در سال ۱۳۳۶ق/۱۹۱۷م ثبت خواهیم کرد.

حافظ و ماوراءالنهر

حافظ در میان تمام طبقات مردم و در بین نژادهای مختلف این منطقه از محبوبیت بالایی برخوردار بود^۶ و کم و بیش هنوز هم برخوردار است. این علاقه و محبوبیت را

۴. در این باره ر.ک: «فهرست کتاب‌های چاپ سنگی بیدل دهلوی در ماوراءالنهر - ازبکستان» دانش (فصلنامه مرکز تحقیقات زبان و ادبیات فارسی ایران و پاکستان)؛ دکتر ابراهیم خدایار و غلام کریم‌اف (زیر چاپ). براساس این تحقیق، از سال ۱۳۰۱ق/۱۸۸۳ تا ۱۳۳۵ق/۱۹۱۶م - نخستین و آخرین چاپ سنگی آثار بیدل - جمعاً ۵۴ بار دیوان بیدل و گزیده آثار وی در چهار شهر بزرگ آسیای میانه - خیوه، یک بار؛ سمرقند، سه بار؛ بخارا، پنج بار؛ و تاشکند، چهل و پنج بار - به چاپ رسیده است.

۵. نخستین چاپخانه در آسیای میانه، که ویژه انجام امور اداری فرمانداری نظامی ترکستان روس بود، در ۱۸۶۸م در تاشکند تأسیس شد؛ اما این چاپخانه هرگز فعالیت فرهنگی عمومی نداشت. نخستین چاپخانه‌ی عمومی در تمام آسیای میانه مربوط به چاپخانه‌ی سنگی خان‌نشین خوارزم است که در سال ۴-۱۸۷۳م به سفارش خان خوارزم، سید محمدرحیم‌خان ثانی متخلص به فیروز (حک. ۱۸۶۴-۱۹۱۰م)، از ایران به خیوه - پایتخت خوارزم - منتقل شد (ر.ک: کریم‌اف، ۱۹۷۵: ۱۱۳، خدای بزرگ‌اف، ۱۹۹۶: ۷۵، عبدعزیزاوا، ۲۰۰۰: ۲۹ برای اطلاعات بیشتر در این باره ر.ک: خدایار، ۱۳۸۴: ۱۲۷-۱۳۲).

۶. درباره‌ی حافظ و مردم ترکمن به مقاله‌ی «دو جام از یک باده: تحلیل و بررسی برخی از اشتراکات فکری مختم‌قلی با حافظ شیرازی» تألیف نگارنده، مندرج در مجموعه مقالات کنفرانس علمی مختم‌قلی (۶۷-۱۱۱)

می‌توان از همان زمان زندگی حافظ در این منطقه در سده هشتم هجری قمری مشاهده کرد. داستان ملاقات افسانه‌رنگ امیر تیمورگوکانی و حافظ در شیراز و بازخواست امیر از حافظ درباره‌ی چرایی بخشش سخاوتمندانه‌ی «سمرقند و بخارا» به خال هندوی محبوب شیرازی اش - ترک شیرازی - نیاز به تکرار ندارد. درست یکصد سال پس از درگذشت خواجه‌ی شیراز، درلشاه سمرقندی در تذکره‌الشعرا (نوشته بدون سال ۸۹۲ق) - قدیم‌ترین تذکره‌ای که شرح حال حافظ را دارد - این حکایت را اولین بار در تذکره‌ی خود آورد و نشان داد حافظ در تمام مناطق ایران فرهنگی در زندگی مردم از افسانه تا حقیقت حضور دارد و مردم آرزوهای خود را در لابه‌لای اشعار او جست‌جو می‌کنند. خود حافظ نیز می‌دانست که با قول و غزلش «سیه چشمان کشمیری و ترکان سمرقندی» می‌رقصند و می‌نازند (ر.ک: خرمشاهی، ۱۳۶۸: ۱۰۹/۱-۱۱۳، ۱۲۰۳/۲-۱۲۰۵). از همین سال‌ها حافظ در بین ازبکان نیز مشهور بود. در سده نهم، بنیان‌گذار واقعی شعر ترکی جغتایی - ازبکی امروز - (ر.ک: صفا، ۱۳۶۸: ۳۸۵/۴) امیرعلیشیر نوایی (۸۴۴-۹۰۶ق)، عاشقانه حافظ را می‌پرستید و به غزل‌هایش عشق می‌ورزید. وی که در اشعار فارسی، فانی تخلص می‌کرد، بی‌نهایت به حافظ ارادت می‌ورزید و خود را گدای چاشنی‌ای از «نظم جهان‌آرای» حافظ می‌پنداشت:

غزل گفتن مسلم شد به حافظ، شاید ای فانی!

نمایی چاشنی در یوزه زان نظم جهان‌آرا

(دیوان، ۶)

علاقه‌ی مردم تاجیک و ازبک، قزاق و قرقیز و ترکمن پس از اشغال این منطقه از سوی روسیه به حافظ و میراث معنوی او کم نشد. حتی در دوران شوراهای و خفقان و نسل‌کشی استالین در دهه‌ی سی سده بیستم، که بسیاری از سنت‌های دیرینه‌ی مردم منطقه تحت تأثیر شعارهای مردم‌فریب کمونیست‌ها رنگ باخته بود، حافظ از زندگی مردم و نسل روشنفکر منطقه رخت برنیدست. در سال‌هایی که استالین (۱۸۷۹-۱۹۵۳م) به تصفیه حساب‌های حزبی دست زد و بسیاری از مردم عادی و روشنفکران منطقه را از

مراجعه شود. درباره‌ی حافظ در ماوراءالنهر می‌توان به یادداشت میرزا شکورزاده در کتاب پرنیان و حریر و ابریشم با نام «مقام حافظ در دیار رودکی» (۳۱-۳۸) مراجعه کرد.

دم تیغ گذراند؛ باز هم شعرهای حافظ بود که در خلوت‌های آنان، به فریادشان می‌رسید و آرامششان می‌داد. برای نمونه، یکی از اتهامات وارد شده به عبدالحمید سلیمان‌اوغلی متخلص به چولپان (۱۸۹۷-۱۹۳۷م)، شاعر برجسته‌ی ازبک، «مطالعه‌ی دیوان‌های شعرای کلاسیک فارسی» بود. چولپان در جلسه‌ی دادگاه با قرائت اشعاری از حافظ و دیگر شاعران کلاسیک سعی کرد خود را از این اتهام تبرئه کند و برای حضار توضیح داد که از ناحیه‌ی این اشعار هیچ زیانی متوجه انسان و جامعه نیست: «من مطالعه‌ی آثار ادبیات کلاسیک را دوست دارم. بهترین نمونه‌های آثار شعرای فارسی‌زبان را در دفترم ثبت کرده‌ام. بعضی از ابیات آن را برایتان می‌خوانم. اگر این ابیات مضر باشند، من عواقب آن را به عهده می‌گیرم. اکنون ابیاتی از حافظ و شعر دیگر شاعران را خدمتتان قرائت می‌کنم» (چولپان، ۱۹۹۱: ۱۷ مقدمه، به نقل از خدایار، ۱۳۸۴: ۱۲۵). بازگشت به سنت‌های گذشته و احیای بسیاری از این سنت‌های فراموش شده، در سال‌های پس از فروپاشی شوروی پیشین در سال ۱۹۹۱ در این منطقه موجب توجه بیشتر به شخصیت‌های بزرگ تمدن ایران اسلامی در این منطقه شده است که حافظ شیرازی یکی از این شخصیت‌هاست. آنچه در این قسمت به آن خواهیم پرداخت تحلیل‌هایی است که براساس ۶۶ نسخه‌ی چاپ سنگی اشعار حافظ در ماوراءالنهر به دست آمده است.:

۱. طبقات مختلف مردم در کار کتابت، چاپ و نشر اشعار حافظ دخالت داشته و بسیاری از اینان از این راه گذران عمر می‌کرده‌اند؛ یعنی حافظ علاوه بر بعد معنوی و آموزشی، در بُعد اقتصادی زندگی مردم نیز دخیل بوده است. این طبقات به شرح زیر قابل دسته‌بندی هستند:

۱-۱. در کار چاپ آثار حافظ نام چند تاجر مهم با لقب «عمده‌التجار»، «زبده‌التجار» و «تاجرکتب» به چشم می‌خورد. از جمله‌ی این‌ها، ملا محمدصدیق خواجه خجندی است که سه چاپ مختلف اشعار حافظ به سفارش وی کتاب شده، و در تاشکندبه چاپ رسیده است (ر.ک: ش ۲۴-۲۶). با توجه مندرجات این نسخه‌ها، می‌توان حدس زد که وی تاجر اهل خجند بوده و پس از سفارش تدوین و کتابت اشعار حافظ در مدارس خجند، آن‌ها را برای چاپ به تاشکند منتقل می‌کرده است و آن‌ها را در خجند - و احتمالاً سایر نقاط آسیای میانه - به فروش می‌رسانده است. در این فهرست نام

یک تاجر خجندی دیگر به نام زبده‌التجار ملا تیمور خواجه‌بن حاجی محمد خواجه خجندی به چشم می‌خورد که دو اثر منتخب اشعار حافظ را در تاشکند به چاپ سپرده است (ش ۴۲-۴۳). چاپ این اشعار در تاشکند به دلیل نبود چاپخانه در خجند بود؛ ضمن آن که این منطقه از مراکز مهم فرهنگ فارسی تاجیکی در ماوراءالنهر به شمار می‌رفت و مردم آن دیار از روزگار قدیم به حافظ علاقه‌ی زیادی داشتند؛ همان‌طور که کمال خجندی (ف ۸۳۰/۱۰۴ ق؟) این‌گونه بود.

تاجران تاشکندی نیز در این کار پیشقدم بودند. نام‌های عمده‌التجار محمد سید خواجه تاشکندی (ش ۹)، حاجی عبدالرئوف‌بن عبدالنبی شاشی (ش ۲۲)، ملا میرزا احمدبن میرزا کریم (ش ۴۶)، و ملا اکمل خان صحاف‌بن اسلام‌خان (ش ۴۹)، همه از تاجران تاشکند، در مقام ناشر اشعار حافظ در این کتاب‌ها باقی مانده است.

۱-۲. از ۶۶ نشر برگزیده‌ی اشعار حافظ، نام حدود ۵۳ نشر به ثبت رسیده است. از این تعداد ناشر سه نشر «شرکت تجاری» بوده است (ش ۱۵-۱۷)، باقی مانده‌ی ناشران از طبقه‌ی ایشان‌ها، و ملایان مدارس و مکاتب شهرهای مشهور آسیای میانه و خطاطان این منطقه بوده‌اند. به شغل برخی از این ناشران نیز اشاره شده است. از جمله نام‌های عبدالله‌بیگ و محمد موسی صحاف (ش ۱ و ۱۴) میرزا محمد صحاف (ش ۲۱)، قاری عبدالرئوف (ش ۲) دیده می‌شود. تمام ناشران ثبت شده از مسلمانان بوده‌اند. جز ل. ن. لیوین که از ناشران غیرمسلمانان بوده است و دو منتخب از اشعار حافظ را در بخارا منتشر کرده است (ش ۷-۸). از میان این طبقه، نام پیروان طریقت‌های عرفانی نیز به چشم می‌خورد. القاب «خواجه و ایشان» به تکرار در کنار نام ناشران این مجموعه‌ها دیده می‌شود. این مسئله، یکی از مهم‌ترین دلایل گسترش پیوند ادبیات با عرفان به وسیله‌ی چاپ این کتاب‌ها بوده است.

۱-۳. پی‌گیری نام خطاطان این مجموعه‌ها برای تکمیل اطلاعات تاریخ خطاطان آسیای میانه بسیار مهم است؛ زیرا الفبای این منطقه پس از انقلاب اکتبر ۱۹۱۷م روسیه و ترکستان روس و ۱۹۲۰م بخارا و خوارزم، آهسته آهسته تغییر کرد و به یکباره در سال ۱۹۲۹م به لاتین و در ۱۹۴۰م به کیریل تبدیل شد (ر.ک: خدایار، ۱۳۸۴: ۲۵-۲۶) در این گزیده‌ها، نام خطاطان زیر دیده می‌شود: عبدالکریم نسفی (ش ۱)، میرزا احمد بخاری (ش ۲)، عبدالؤمن شاه دروازی (ش ۵، ۹)، ملا یولداش‌بن جمعه‌بای (ش ۷،

۴۰،۴۲) حاجی نجم‌الدین خواجه‌ی خوقندی (ش ۱۰، ۵۳-۵۴)، محمدشاه بر او تاشکندی (ش ۱۹، ۳۷، ۴۴)، محمد تمیرین ملا میرزا محمدصراف تاشکندی (ش ۲۲)، ملا یولداش خوقندی (ش ۲۷، ۶۲)، ملا یوسف‌جان‌بن ملا ذاکر جان (ش ۲۹، ۶۳)، ملا آرتوق (ش ۳۴)، سید مقصودخان مخدوم‌بن‌ایشان‌خان مخدوم تاشکندی (ش ۳۵)، نبیره خواجه (ش ۳۹)، محمد زفرین محمدحسن (ش ۵۷)، عبدالغفور (ش ۵۹، ۶۱، ۶۴)، و حاجی قاسم (ش ۶۰). برخی از اینان از جمله حاجی نجم‌الدین خواجه‌ی خوقندی ناشر نیز بوده‌اند.

۴-۱. اغلب چاپخانه‌ها متعلق به غیر مسلمانان بوده است. از جمله برادران پورصوف (۸ اثر)، لیوبین (۲ اثر)، لاختین (۲ اثر)، بردین باخ (۶ اثر)، چاپخانه‌ی ستاد ناحیه‌ی نظامی ترکستان (۱ اثر)، و.م. ایلین (۹ اثر)، کاستیل‌اف (۱ اثر)، یکولی‌اف (۱ اثر)، گمینسکی (۱ اثر) و چاپخانه‌های غلامیه به مالکیت غلام‌حسن عارف‌جان‌اف در تاشکند (۲۳ اثر) و تیمورف در سمرقند (۱ اثر)، و حاجی عظیم‌جان در مرغیلان (۱ اثر) به مسلمانان تعلق داشته است. چاپخانه‌ی غلامیه با چاپ ۲۳ اثر حافظ در ردیف نخست چاپخانه‌ها قرار دارد.

۲. یکی از دلایل اصلی فراوانی چاپ اشعار حافظ، استفاده‌ی این کتاب‌ها در نظام آموزشی قدیم مکاتب آسیای میانه است (ر.ک: شکوی بخارایی، ۱۳۸۱: ۱۴-۱۵). این نوع کتاب‌ها همان‌گونه که عینی هم اشاره کرده است، جزو مواد درسی طلبه‌ها در سطوح عالی‌تر مدارس نبوده است و هرکس به علاقه‌ی خود به دنبال ادبیات می‌رفته است: «ادبیات را هرکس خواهد، به میل خود مشغولی می‌کرد و درس زبان مادری مطلقاً نبود» (عینی، ۱۳۶۲: ۱۶۳). جز نسخه‌ی شماره‌ی ۴۳۲۳ و ۱۲۴۴۹ ابوریحان بیرونی و ۶۸۵۰ (ش ۱ این فهرست) که نسخه‌ی نسبتاً کاملی است و مقدمه‌ی محمد گلندام را نیز در خود جای داده، بقیه‌ی نسخه‌ها گزیدی کم‌حجم‌تری از دیوان حافظ را در بر گرفته است. اشعار این کتاب‌ها ذیل عنوان‌های غزلیات، ترکیب‌بند، ترجیع‌بند، ساقی‌نامه، قطعات، شکایات، نصحیت، مطایبه، ماده تاریخ و رباعیات آمده است که عنوان‌های غزلیات و رباعیات در بیشتر نسخه‌ها به چشم می‌خورد. تقریباً هیچ یک از این آثار ویژگی چاپ‌های علمی و انتقادی را ندارند و از این نظر با چاپ‌های ایران و هندوستان قابل مقایسه نیستند؛ اما نمی‌توان از نقش این کتاب‌ها در تقویت بعد معنوی

مردم و رشد دانش دینی، عرفانی و حتی اجتماعی آنان چشم پوشید. (ک: شکوری بخارایی، ۱۳۸۱: ۳۸-۵۳). حجم متوسط کتاب‌ها حدود ۱۴۲ ص است؛ اما فهرست شماره‌ی ۱ این مقاله ۲۷۲ ص و فهرست شماره‌ی ۴۶ این مقاله ۸۰ ص است.

۳. شناسنامه‌ی اغلب کتاب‌ها به زبان فارس است؛ اما در یکی دو مورد شناسنامه‌ی ازبکی نیز دیده می‌شود. در موارد متعددی مجوزهای چاپ کتاب به خط و زبان روسی نیز آمده است. این مسئله افزون بر نشان دادن شروع اعمال سانسور از سوی حکومت تزار و کنترل چاپ کتاب در ماوراءالنهر، به رواج خط و زبان روسی در منطقه نیز مربوط می‌شود. مسئله‌ای که بعدها به دشمنی آشکار با خط فارسی و تغییر آن به خط کیریل منتهی شد و در نهایت بسیاری از همین کتاب‌های چاپ شده در کوره‌های آتش سوزانده شد و خوانندگانشان مجازات شدند (ر.ک: همان، ۲۵).

۴. بر مایه‌ی این پژوهش، که نخستین چاپ اشعار حافظ - و کامل‌ترین آن‌ها در سال ۱۳۰۲ق/۱۸۸۴م در چاپخانه‌ی شهر مرغیلان وادی فرغانه به چاپ رسید تا سال ۱۳۳۶ق/۱۹۱۷م که آخرین چاپ دارای تاریخ فهرست ماست و در چاپخانه‌ی غلامیه‌ی تاشکند و به اهتمام ملا تیشه‌بای بن میرزا کریم به چاپ رسیده است؛ گزیده‌ی اشعار حافظ جمعاً ۶۶ بار به صورت منتخب در چهار شهر بزرگ آسیای میانه به زیور طبع آراسته شده است که سهم هر شهر به شرح زیر است: مرغیلان، یک بار؛ سمرقند، یک بار؛ بخارا، هفت بار؛ و تاشکند، پنجاه و هفت بار. *مطالعات فرهنگی* *مرکز ملی مطالعات علوم انسانی*

فهرست چاپ‌های سنگی آثار حافظ که در ماوراءالنهر انجام پذیرفته، بر اساس سه مخزن تهیه شده است:

۴-۱. مخزن کتاب‌های چاپ سنگی انستیتوی شرق‌شناسی ابوریحان بیرونی فرهنگستان علوم جمهوری ازبکستان که در این فهرست از آن با نام «بیرونی» یاد می‌شود.

۴-۲. مخزن حمیدسلیمان که در فهرست از آن با نام «حمیدسلیمان» یاد می‌شود. در خور توجه است که قبلاً در ازبکستان انستیتوی نسخ خطی‌ای به نام حمیدسلیمان وجود داشت که بعدهاً قریب به اکثر کتب خطی آن به انستیتوی ابوریحان بیرونی منتقل شد. مخزن این انستیتو به طور جداگانه در ساختمان همین مؤسسه محفوظ است و شماره‌های جداگانه‌ای دارد. چاپ‌های آثار حافظ را که در مخزن حمیدسلیمان

نگهداری می‌شوند، مستوره خیرالله‌یوا، کارمند علمی انستیتوی ابوریحان بیرونی تنظیم کرده است.

۳. مخزن انستیتوی شرق‌شناسی روسیه - شعبه‌ی سن پترزبورگ - فهرست کتاب‌های فارسی چاپ سنگی این مخزن در شوروی پیشین را خانم شیگلوا در سال ۱۹۷۵م در مسکو در دو جلد چاپ کرده است. توصیف آثار حافظ در جلد دوم این فهرست آمده است.

فهرست کتاب‌های چاپ سنگی حافظ

۱. دیوان حافظ

بیرونی ۴۳۲۳، ۱۲۴۴۹، حمیدسلیمان ۶۸۵۰

حسب فرمایش حاجی عبدالله‌بیک صحاف در بلده‌ی مرغان در کارخانه‌ی حاجی عظیم‌جان طبع یافت.

۲۷۲ صفحه، اندازه ۱۷ × ۲۲، ولی در هر سه نسخه، صفحه‌های ۱-۱۲ وجود ندارد. دیباچه‌ی دیوان حافظ از صفحه‌ی ۱۳ شروع می‌شود. در این کتاب از ۱۳ تا ۱۷، دیباچه‌ی محمد گلندام، از ۱۸ تا ۲۴۹ غزلیات، از ۲۴۹ تا ۲۵۴ ترکیب‌بند، از ۲۵۴ تا ۲۵۹ ترجیع‌بند، از ۲۵۹ تا ۲۶۱ ساقی‌نامه، از ۲۶۱ تا ۲۶۴ قطعات، شکایات، نصیحت، و از ۲۶۵ تا ۲۷۱ رباعیات آمده است. در صفحه‌ی ۲۷۲ جمله‌ی «به حسب فرمایش حاجی عظیم‌جان در ید فقیر عبدالکریم نسفی فی ششم ماه شعبان در سنه‌ی ۱۳۰۲ انطباع پذیرفت» دیده می‌شود. این چاپ اولین چاپ دیوان حافظ در تمام ماوراءالنهر است.

۲. دیوان حافظ [گزیده]

بیرونی ۴۲۸۷

به اهتمام قاری عبدالرئوف ولد داملا آدینه در ولایت سمرقند در مطبعه‌ی تیمورف طبع پذیرفت.

۱۴۳ صفحه، اندازه ۱۴ × ۲۴، از ۲ تا ۱۳۸ غزلیات، از ۱۳۸ تا ۱۴۳ رباعیات.

در صفحه‌ی ۱۴۳: الکاتب‌المذنب میرزا احمد بخاری ۱۹۰۵/م ۱۳۲۳ق.

۳. دیوان حافظ [گزیده]

بیرونی ۴۲۸۴

در بخارا در سنه‌ی ۱۳۲۵ هجری چاپ شده است.
۱۴۴ صفحه، اندازه ۱۶ × ۲۵، از ۲ تا ۱۲۱ غزلیات، از ۱۲۲ تا ۱۲۶ ساقی‌نامه، از ۱۲۸ تا ۱۲۹، مخمس، شکایات، نصیحت، از ۱۳۰ تا ۱۴۴ رباعیات.

۴. دیوان حافظ [گزیده]

بیرونی، ۴۲۸۱، حمیدسلیمان ۳۶۳۰، شیگلوا ۱۱۹۷
به سعی و اهتمام محمدی مخدوم در بلده‌ی فاخره‌ی بخارای شریف طبع پذیرفت.
۱۴۴ صفحه، اندازه ۱۸ × ۲۸، از ۲ تا ۱۳۰ غزلیات، از ۱۳۰ تا ۱۳۴ ساقی‌نامه، از ۱۳۴ تا ۱۳۸ مخمس، تاریخ، شکایات، نصیحت، از ۱۳۹ تا ۱۴۴ رباعیات.
در صفحه ۱۴۴: سنه‌ی ۱۳۲۵.

۵. دیوان حافظ [گزیده]

بیرونی ۴۲۸۰
به دستیاری محمدی مخدوم در سنه‌ی ۱۳۲۸ در بخارا چاپ شده است.
۱۲۸ صفحه، اندازه ۱۸ × ۲۸، از ۲ تا ۱۷ غزلیات، از ۱۱۷ تا ۱۲۸ رباعیات.
در صفحه‌ی ۱۲۸: العبدالمذنب عبدالؤمن شاه دروازی.

۶. دیوان حافظ [گزیده]

بیرونی ۱۴۳۲۳
به سعی و اهتمام ملا محمدی مخدوم در بخارا چاپ شده است.
۱۴۲ صفحه، اندازه ۱۴ × ۲۳، از ۲ تا ۱۲۱ غزلیات، از ۱۲۱ تا ۱۲۶ ساقی‌نامه، از ۱۲۶ تا ۱۳۰ مخمس، تاریخ، قطعات، از ۱۳۰ تا ۱۴۲ رباعیات.
آخرش افتادگی دارد و سال چاپ آن معلوم نیست؛ ولی با چاپ‌های پیشین همین ناشر تفاوت کلی دارد؛ بنابراین ما آن را نشر جدیدی به شمار می‌آوریم.

۷. دیوان حافظ [گزیده]

بیرونی ۴۲۸۲، ۴۲۸۳، ۸۸۳۳
به سعی و اهتمام صاحب مطبعه ل. ن. لیوین در بخارا طبع شد.
۱۴۴ صفحه، اندازه ۱۶ × ۲۸، از ۲ تا ۱۲۴ غزلیات، از ۱۲۵ تا ۱۲۷ ساقی‌نامه، از ۱۲۷ تا ۱۲۹ مخمس، قطعات و غیره، از ۱۳۰ تا ۱۴۳ رباعیات.
در صفحه ۱۴۳: العبدالمذنب ملا یولداش بن جمعه‌بای، سنه‌ی ۱۳۲۹.

۸. دیوان حافظ [گزیده]

بیرونی ۴۲۸۵، ۸۵۲۹، ۸۵۳۰

در مطبوعه‌ی کاگان به اهتمام لیوین مطبوع شد. [کاگان در نزدیکی شهر بخارا واقع بود و امروزه بخشی از بخارا است]

۱۲۰ صفحه، ۱۴×۲۲، از ۲ تا ۱۱۷ غزلیات، از ۱۱۷ تا ۱۲۰ رباعیات.

در صفحه‌ی ۱۲۰: سنه‌ی ۱۳۲۹.

(این چاپ نشان می‌دهد که در سال ۱۳۲۹ هجری قمری دیوان حافظ در همین

انتشارات دو بار چاپ شده است.)

۹. دیوان حافظ [گزیده]

بیرونی ۴۲۸۶، ۱۰۹۸۴، ۲۰۰۶۰، شیگلوا ۱۱۹۸

به اهتمام و جهد عمده‌التجار محمد سیدخواجه تاشکندی در بخارا چاپ شد.

۱۲۰ صفحه، اندازه ۱۴×۲۴، از ۲ تا ۱۱۷ غزلیات، از ۱۱۸ تا ۱۲۰ رباعیات.

در صفحه‌ی ۱۲۰: سنه‌ی ۱۳۲۸ به خط عبدالؤمن شاه‌دروازی قید شده است.

۱۰. دیوان حافظ [گزیده]

بیرونی ۴۳۰۸، ۱۶۱۳۹، ۱۸۹۷۷، شیگلوا ۱۱۹۱

به اهتمام حاجی محمدشاه خواجه ولد شاه فیض‌الله خواجه مرحوم در بلده‌ی

شاش [تاشکند] در مطبوعه‌ی لاختین به حسن طبع، مطبوع اهل جهان شد.

۱۷۸ صفحه، اندازه ۱۶×۲۶، از ۲ تا ۱۵۸ غزلیات، از ۱۵۹ تا ۱۶۴ ساقی‌نامه، از

۱۶۵ تا ۱۷۱ مخمس، تاریخ، قطعات و غیره، از ۱۷۱ تا ۱۷۶ رباعیات.

در صفحه‌ی ۱۷۷ خاتمه‌الطبع: دیوان حافظ به اهتمام حاجی محمدشاه خواجه‌ی

شاشی ولد فیض‌الله خواجه به اجازت معارف کابینه‌ی دارالسلطنه‌ی پطربرخ [سن

پترزبورگ] به قلم سحرپرداز حاجی نجم‌الدین خواجه‌ی خوقندی از سایر مطبوعاتش

ممتاز ۰۰۰ در ولایت شاش در مطبوعه‌ی لاختین طبع و اهتمام پذیرفت و تاریخش

بلا تکلف و بلا اندیشه از کلک صاحب‌اهتمام مذکور ترشح نمود:

اگر تاریخ طبعش را بجویند

لسان‌الغیب طبع آمد بگویند

در صفحه‌ی ۱۷۸: غفرذنبه سنه‌ی ۱۳۱۰.

۱۱. دیوان حافظ [گزیده]

بیرونی ۸۳۶۸، شیگلوا ۱۱۹۰

به اهتمام ملا غلام رسول خواجه بن محمد رسول خواجه ایشان مرحوم با اجازت معارف نظارت جلیله‌ی پتربورخ [سن پترزبورگ] در سنه‌ی ۱۳۱۰ هجری در شهر تاشکند در مطبعه‌ی لاختین طبع گردید.

۱۷۹ صفحه، اندازه ۱۴ × ۲۴، از ۲ تا ۱۷۵ غزلیات، از ۱۷۵ تا ۱۸۷ رباعیات.

۱۲. دیوان حافظ [گزیده]

بیرونی ۴۳۰۳

به اهتمام ملا غلام رسول خواجه بن محمد رسول خواجه در شهر تاشکند، بار چهارم خلعت چاف (چاپ) پوشید.

۱۹۲ صفحه، ۲۵ × ۱۵، از ۲ تا ۱۸۷ غزلیات، از ۱۸۷ تا ۱۹۱ رباعیات.

در صفحه‌ی ۱۹۱-۱۹۲ تاریخ وفات خواجه حافظ.

در صفحه‌ی ۱۹۲: در بیست و یکم جمادی‌الثانی در سنه‌ی ۱۳۱۳ هجری تمام شد.

۱۳. دیوان حافظ [گزیده]

بیرونی ۴۳۰۴

به اهتمام ملا غلام رسول خواجه بن محمد رسول خواجه در شهر تاشکند خلعت چاف (چاپ) پوشید. در این نسخه، سال هجری وجود ندارد؛ ولی از نوشته‌ی روسی در صفحه‌ی اول معلوم می‌شود که در سال ۱۸۹۶ میلادی از اداره‌ی سانسور واقع در سن پترزبورگ اجازه گرفته شده و در چاپخانه‌ی بردین باخ چاپ شده است.

۱۹۱ صفحه، اندازه ۱۵ × ۲۵، از ۲ تا ۱۸۷ غزلیات، از ۱۸۷ تا ۱۹۱ رباعیات.

۱۴. دیوان حافظ [گزیده]

بیرونی ۴۳۱۳، ۹۴۱۵، ۱۸۹۷۹، شیگلوا ۱۱۹۲

به اهتمام ملا محمد موسی صحاف بن خالقی در سنه‌ی ۱۳۱۲ در بلنده‌ی تاشکند در مطبعه‌ی پورصوف طبع گردید.

۱۷۵ صفحه، اندازه ۱۶ × ۲۳، از ۲ تا ۱۵۸ غزلیات، از ۱۵۹ تا ۱۶۴ ساقی‌نامه، از ۱۶۴

تا ۱۷۰ مخمس، نصیحت، تاریخ، از ۱۷۰ تا ۱۷۵ رباعیات.

۱۵. دیوان حافظ [گزیده]

بیرونی ۴۳۰۷

به اهتمام شرکت خیریه‌ی جدیده در شهر تاشکند. در این نسخه، سال هجری وجود ندارد؛ ولی از نوشته‌ی روسی مشخص می‌شود که در ۲۲ آوریل سال ۱۸۹۴ میلادی از اداره‌ی سانسور اجازه گرفته شده است.

۱۶۷ صفحه، اندازه ۱۴ × ۲۴، از ۲ تا ۱۴۵ غزلیات، از ۱۴۶ تا ۱۵۰ ساقی‌نامه، از ۱۵۰ تا ۱۵۴ مخمس، نصیحت، تاریخ و غیره، از ۱۵۴ تا ۱۶۷ رباعیات.

۱۶. دیوان حافظ [گزیده]

بیرونی ۴۳۰۵

به اهتمام شرکت خیریه جدیده در شهر تاشکند. نوشته به روسی: در ۱۱ سپتامبر سال ۱۹۰۱ از طرف اداره‌ی سانسور اجازه داده شده است، چاپخانه‌ی برادران پورصوف واقع در تاشکند.

۱۶۷ صفحه، اندازه ۱۴ × ۲۴، از ۲ تا ۱۴۵ غزلیات، از ۱۴۶ تا ۱۵۰ ساقی‌نامه، از ۱۵۰ تا ۱۵۴ مخمس و غیره، از ۱۵۴ تا ۱۶۷ رباعیات.

۱۷. دیوان حافظ [گزیده]

بیرونی ۴۳۰۶

به اهتمام شرکت خیریه جدیده در شهر تاشکند. نوشته‌ی روسی: در ۱۵ اکتبر سال ۱۹۰۱، از طرف اداره‌ی سانسور اجازه داده شده است، چاپخانه‌ی برادران پورصوف در تاشکند.

۱۶۷ صفحه، اندازه ۱۴ × ۲۳، از ۲ تا ۱۳۷ غزلیات، از ۱۳۸ تا ۱۴۲ ساقی‌نامه، از ۱۴۲ تا ۱۴۶ مخمس، نصیحت، تاریخ، از ۱۴۶ تا ۱۶۲ رباعیات، از ۱۶۲ تا ۱۶۵ مثنوی، از ۱۶۵ تا ۱۶۷ ساقی‌نامه.

۱۸. دیوان حافظ [گزیده]

حمیدسلیمان ۵۳۷۶، شیگلوا ۱۱۹۵

به روسی نوشته شده است که در سال ۱۹۰۰ در چاپخانه‌ی ستاد ناحیه‌ی نظامی ترکستان چاپ گردیده است. به اهتمام شرکت خیریه‌ی جدیده در شهر تاشکند.

۱۶۸ صفحه، اندازه ۱۳ × ۲۲، از ۲ تا ۱۶۴ غزلیات، از ۱۶۴ تا ۱۶۷ رباعیات.

۱۹. دیوان حافظ [گزیده]

بیرونی ۴۲۹۴، ۱۴۴۹۳، شیگلوا ۱۱۹۳، ۱۹۱۷

به اهتمام حاجی عبدالملک بن عبدالنبی در بلده‌ی تاشکند در چاپخانه‌ی بردین باخ. ۱۶۰ صفحه، اندازه ۲۷×۱۷، از ۲ تا ۱۳۷ غزلیات، از ۱۳۸ تا ۱۴۱ ساقی‌نامه، ۱۴۱ تا ۱۴۶ مخمس، نصیحت، تاریخ و غیره، از ۱۴۶ تا ۱۶۰ رباعیات. در صفحه‌ی ۱۶۰: به قلم محمدشاه مراد تاشکندی. سنه‌ی ۱۳۱۳.

۲۰. دیوان حافظ [گزیده]

بیرونی ۴۳۰۱، ۱۸۹۷۸

به اهتمام جناب داملا حاجی عبدالملک بن عبدالنبی در شهر تاشکند در مطبعه‌ی بردین باخ خلعت چاف (چاپ) پوشیده [شد] در سنه‌ی ۱۳۱۴ هجری. ۱۶۷ صفحه، اندازه ۲۵×۱۶، از ۲ تا ۱۴۴ غزلیات، از ۱۴۵ تا ۱۴۹ ساقی‌نامه، از ۱۴۹ تا ۱۵۳ مخمس، تاریخ و غیره، از ۱۵۳ تا ۱۶۷ رباعیات.

۲۱. دیوان حافظ [گزیده]

بیرونی ۴۳۰۲

به اهتمام داملا عبدالملک حاجی بن عبدالنبی مرحوم، به روسی نوشته شده است که در تاشکند در چاپخانه‌ی و.م. ایلبین چاپ گردیده است. ۱۴۴ صفحه، اندازه ۲۴×۱۴، از ۲ تا ۱۲۱ غزلیات، از ۱۲۲ تا ۱۲۶ ساقی‌نامه، تاریخ و غیره، از ۱۳۰ تا ۱۴۴ رباعیات. در صفحه‌ی ۱۴۴: سنه‌ی ۱۳۲۲.

۲۲. دیوان حافظ [گزیده]

بیرونی ۴۳۰۹، ۱۹۳۴۲، حمیدسلیمان ۵۲۵۶

حسب فرمایش میرزا محمد صحاف شاشی در شهر شاش در چاپخانه‌ی پورصوف طبع شد.

۱۳۱ صفحه، اندازه ۲۵×۱۵، از ۲ تا ۱۰۷ غزلیات، از ۱۰۸ تا ۱۱۲ ساقی‌نامه، از

۱۱۲ تا ۱۱۶ مخمس، تاریخ، قطعات از ۱۱۷ تا ۱۳۱ رباعیات.

در صفحه‌ی ۱۳۱: بیست و پنجم در جمادی‌الثانی در سال ۱۳۲۶ هجری روز

جمعه: العبدالراجی محمد تمیرین ملا میرزا محمد صحاف تاشکندی شاگرد ملا عثمان

حاجی.

۲۳. دیوان حافظ [گزیده]

بیرونی ۲۳۱۰، حمیدسلیمان ۵۴۰۲، ۵۷۶۷

به اهتمام حاجی عبدالرئوف، تاجر کتب، ابن عبدالنبی مرحوم الشاشی. به روسی نوشته شده است که در تاشکند در چاپخانه‌ی غلام‌حسن عارف‌جان‌اف چاپ گردیده است.

۱۲۰ صفحه، اندازه ۱۴ × ۲۴، از ۲ تا ۱۰۷ غزلیات، از ۱۰۷ تا ۱۱۲ ساقی‌نامه، ۱۱۳

مقطعات، از ۱۱۴ تا ۱۲۰ رباعیات.

در صفحه‌ی ۱۲۰: سنه‌ی ۱۳۳۳.

۲۴. دیوان حافظ [گزیده]

بیرونی ۴۲۸۹

به سعی و اهتمام حاجی صدیق‌خواجه خجندی در شهر تاشکند در چاپخانه‌ی غلامیه طبع شد.

۱۲۸ صفحه، اندازه ۱۸ × ۲۸، از ۲ تا ۱۲۰ غزلیات، از ۱۲۱ تا ۱۲۴ ساقی‌نامه، از

۱۲۴ تا ۱۲۷ مخمس، تاریخ، ۱۲۸ رباعیات.

در صفحه‌ی ۱۲۸: سنه‌ی ۱۳۲۴.

۲۵. دیوان حافظ [گزیده]

بیرونی ۴۲۹۰

به حسب فرمایش زیده‌التجار حاجی الحرمین ملا صدیق‌خواجه خجندی در ولایت تاشکند در چاپخانه‌ی غلامیه طبع شد.

۱۲۰ صفحه، اندازه ۱۸ × ۲۸، از ۲ تا ۱۰۴ غزلیات، از ۱۰۵ تا ۱۰۷ ساقی‌نامه، از

۱۰۸ تا ۱۱۶ مقطعات، تاریخ، مخمس، از ۱۱۷ تا ۱۲۰ رباعیات.

در صفحه‌ی ۱۲۸: سنه‌ی ۱۳۲۴.

۲۶. دیوان حافظ [گزیده]

بیرونی ۴۲۹۱، حمیدسلیمان ۴۳۶۸

به سعی و اهتمام حاجی صدیق‌خواجه ایشان تاجر کتب در شهر تاشکند در

چاپخانه‌ی غلامیه طبع شد (سال چاپ معلوم نیست).

فهرست کتاب‌های چاپ سنگی حافظ شیرازی در ماورالنهر - ازبکستان ۱۳۱

۱۳۶ صفحه، اندازه ۱۸ × ۲۷، از ۲ تا ۱۲۰ غزلیات، در صفحه‌ی ۱۲۰ در پایان غزلیات چنین نوشته شده است: تمت. این کتاب در شهر خجند در مدرسه‌ی نمازگاه به اتمام رسید.

از ۱۲۱ تا ۱۲۴ ساقی‌نامه، از ۱۲۴ تا ۱۲۸ مخمس، قطعات، تاریخ، از ۱۲۸ تا ۱۳۶ رباعیات.

۲۷. دیوان حافظ [گزیده]

بیرونی ۱۵۰۸۵

به فرمایش غلام‌حسن مخدوم در چاپخانه‌ی غلامیه. نوشته‌ی روسی: چاپخانه‌ی غلام‌حسن عارف‌جان‌اف.

۱۲۰ صفحه، اندازه ۱۳ × ۲۲، از ۲ تا ۱۱۰ غزلیات، از ۱۱۱ تا ۱۲۰ رباعیات.

در صفحه‌ی ۱۲۰: العبدالمذنب ملایولداش خوقندی سنه‌ی ۱۳۲۹.

۲۸. دیوان حافظ [گزیده]

بیرونی ۴۳۱۶

به فرمایش غلام‌حسن مخدوم در چاپخانه‌ی غلامیه.

۱۲۰ صفحه، اندازه ۱۳ × ۲۲، صفحات ۱-۹۶ این مجموعه تقریباً با نسخه‌ی شماره

۲۷ تفاوت ندارد، اگرچه صفحات ۹۷-۱۲۰ متفاوت است. همچنین در صفحه‌ی ۱۲۰

نام خطاط و سال چاپ موجود نیست. *مجموعه‌ی مطالعات فرهنگی*

۲۹. دیوان حافظ [گزیده]

بیرونی ۱۶۷۵۵، حمیدسلیمان ۵۹۷۲ *تالیفات مع علوم انسانی*

به ترکی نوشته شده است به اهتمام پسران ملا زفریبیک محمد اوغلی در

چاپخانه‌ی غلام‌حسن مخدوم در سال ۱۳۲۴ در تاشکند چاپ شد. در نوشته‌ی روسی

نام چاپخانه پورصوف ذکر شده است.

۱۲۰ صفحه، اندازه ۱۳ × ۲۳، از ۲ تا ۱۱۰ غزلیات، از ۱۱۱ تا ۱۲۰ رباعیات.

در صفحه‌ی ۱۲۰: الراقم ملا یوسف‌جان‌بن ملا ذاکر جان مرحوم.

۳۰. دیوان حافظ [گزیده]

حمید سلیمان ۶۶۶۵

به اهتمام ملا زفرین‌بیک محمد در شهر تاشکند در چاپخانه‌ی ایلین مطبوع گردید.

سنه‌ی ۱۳۲۰.

۱۶۰ صفحه، اندازه ۲۶ × ۱۶، از ۲ تا ۱۳۷ غزلیات، از ۱۳۸ تا ۱۴۲ ساقی‌نامه، از ۱۴۲ تا ۱۴۶ مخمس، نصیحت، تاریخ، از ۱۴۶ تا ۱۶۰ رباعیات.

۳۱. دیوان حافظ [گزیده]

بیرونی ۱۰۴۷۴

به اهتمام ملا زفر محمدبن‌شکور محمد صاحب مرحوم در ولایت تاشکند طبع گردید. از نوشته‌ی روسی مشخص می‌شود که در چاپخانه‌ی غلامیه چاپ شده است. ۱۱۸ صفحه، اندازه ۲۳ × ۱۳، از ۲ تا ۹۶ غزلیات، از ۹۷ تا ۱۰۲ ساقی‌نامه، از ۱۰۲ تا ۱۰۶ مقطعات، تاریخ، مخمس، از ۱۰۶ تا ۱۱۸ رباعیات. در صفحه‌ی ۱۱۸: سنه‌ی ۱۳۳۱.

۳۲. دیوان حافظ [گزیده]

بیرونی ۴۳۱۸، ۲۱۴۰۷

به اهتمام ملا زفر محمدبن‌شکور محمد صاحب مرحوم در ولایت تاشکند طبع گردید. از نوشته‌ی روسی مشخص می‌شود که در چاپخانه‌ی غلامیه چاپ شده است. ۱۱۸ صفحه، اندازه ۲۳ × ۱۳ ع از ۲ تا ۹۶ غزلیات از ۹۷ تا ۱۰۲ ساقی‌نامه، از ۱۰۲ تا ۱۰۶ مقطعات، تاریخ، مخمس، از ۱۰۶ تا ۱۱۸ رباعیات. در صفحه‌ی ۱۱۸: سنه‌ی ۱۳۳۱.

۳۳. دیوان حافظ [گزیده]

بیرونی ۴۳۱۸، ۲۱۴۰۷

به اهتمام ملا سید اکبر خواجه‌بن‌سید عمر خواجه در بلده‌ی تاشکند به زیور طبع آراسته شد. از نوشته‌ی روسی معلوم می‌شود که در چاپخانه‌ی و.م. ایلین چاپ شده است.

۱۵۵ صفحه، اندازه ۲۴ × ۱۴، از ۲ تا ۱۳۲ غزلیات، از ۱۳۲ تا ۱۳۷ ساقی‌نامه، از ۱۳۷ تا ۱۴۱ مخمس، نصیحت، تاریخ، از ۱۴۱ تا ۱۵۵ رباعیات. در صفحه ۱۵۵: سنه‌ی ۱۳۲۳.

۳۴. دیوان حافظ [گزیده]

بیرونی ۱۰۹۸۲

فهرست کتاب‌های چاپ سنگی حافظ شیرازی در ماورالنهر - ازبکستان ----- ۱۳۳

به اهتمام ملا سید اکبر خواجه بن سید عمر خواجه در بلده‌ی تاشکند (به روسی مطبعه‌ی ایلین).

۱۳۱ صفحه، اندازه ۲۲ × ۱۳، از ۲ تا ۱۰۹ غزلیات، از ۱۱۰ تا ۱۱۳ ساقی‌نامه، از ۱۱۴ تا ۱۱۷ مخمس، نصیحت، شکایت، تاریخ، از ۱۱۸ تا ۱۳۱ رباعیات.

در صفحه ۱۳۱: سنه ۱۳۲۴ الراقم ملا آرتوق اگر تاریخ طبعش را بجویند لسان‌الغیب طبع آمد بگویند

۳۵. دیوان حافظ [گزیده]

بیرونی ۴۳۱۷

به اهتمام ملا اصغر خواجه بن سید اکبر خواجه ایشان در ولایت تاشکند در مطبعه‌ی بردین باخ مطبوع گردید.

۱۹۱ صفحه، اندازه ۲۴ × ۱۵، از ۲ تا ۱۸۷ غزلیات، عدد غزل‌ها ۲۹۸، از ۱۸۷ تا ۱۹۱ رباعیات.

در صفحه‌ی ۱۹۱: به کتابت افقر الاحقر سید مقصودخان مخدوم بن ایشان خان مخدوم تاشکندی اختتام پذیرفت. سنه ۱۳۱۵.

۳۶. دیوان حافظ [گزیده]

بیرونی ۴۳۲۰، ۱۸۹۸۰

به اهتمام ملا عبدالله حاجی بن اسدالله حاجی مرحوم در شهر تاشکند خلعت چاف (چاپ) پوشید. به روسی: چاپخانه‌ی کاستیل اف.

۱۶۶ صفحه، اندازه ۲۳ × ۱۵، از ۲ تا ۱۶۲ غزلیات، از ۱۶۲ تا ۱۶۶ رباعیات.

در سال ۱۸۹۹ میلادی از طرف اداره‌ی سانسور واقع در پترزبورگ برای چاپ اجازه داده شده است.

۳۷. دیوان حافظ [گزیده]

بیرونی ۴۲۹۳

در بلده‌ی تاشکند به اهتمام رحیم خواجه ایشان بن علی خواجه در چاپخانه‌ی ایلین به زیور طبع آراسته شد.

۱۴۴ صفحه، اندازه ۲۷ × ۱۸، از ۲ تا ۱۳۲ غزلیات، از ۱۳۲ تا ۱۴۴ رباعیات.

در صفحه ۱۴۴: العبد المذنب شاه‌مراد سنه ۱۳۱۹.

۳۸. دیوان حافظ [گزیده]

بیرونی ۴۳۱۲

به اهتمام ملا آرتق‌بن عبدالرسول‌بای، سنه‌ی ۱۳۱۹ هجری در شهر تاشکند در مطبوعه‌ی پورصوف طبع شد.

۱۶۷ صفحه، اندازه ۲۴ × ۱۴، از ۲ تا ۱۶۴ غزلیات، از ۱۶۴ تا ۱۶۷ رباعیات.

۳۹. دیوان حافظ [گزیده]

بیرونی ۸۹۱۱، حمید سلیمان ۱۸۱۴

به اهتمام ملا اکرم‌خواجه‌بن سلطان‌خواجه تاشکندی در بلده‌ی تاشکند در چاپخانه‌ی یکولی‌اف به زیور طبع آراسته شد. کتبه العبد المذنب نبیره‌خواجه.

۱۴۴ صفحه، اندازه ۲۳ × ۱۳، از ۲ تا ۱۳۲ غزلیات، از ۱۳۲ تا ۱۴۴ رباعیات.

در صفحه ۱۴۴: سنه‌ی ۱۳۲۶.

۴۰. دیوان حافظ [گزیده]

بیرونی ۴۲۹۲، ۱۳۷۶۳، شیگلوا ۱۱۹۹

به سعی و اهتمام ملا شریف‌خواجه ایشان خجندی در شهر تاشکند در چاپخانه‌ی غلامی‌الحسنی طبع شد.

۱۴۳ صفحه، اندازه ۲۷ × ۱۸، از ۲ تا ۱۲۴ غزلیات، از ۱۲۵ تا ۱۲۸ ساقی‌نامه، از

۱۲۸ تا ۱۳۱ مخمس، نصیحت، شکایت، تاریخ، از ۱۳۱ تا ۱۴۳ رباعیات.

در صفحه ۱۴۳: العبد المذنب ملا یولداش‌بن جمعه‌بای، سنه‌ی ۱۳۲۹.

۴۱. دیوان حافظ [گزیده]

بیرونی ۴۳۱۵، حمید سلیمان ۳۴۸۶، ۵۴۹۵

به اهتمام محمدناصح مخدوم در سنه‌ی ۱۳۳۲ در ولایت تاشکند در چاپخانه‌ی غلامیه طبع شد.

۱۲۰ صفحه، اندازه ۲۴ × ۱۴، از ۲ تا ۱۱۰ غزلیات، از ۱۱۱ تا ۱۲۰ رباعیات.

در صفحه‌ی ۱۲۰: سنه‌ی ۱۳۳۲ در جمادى‌الاول به اتمام رسید.

۴۲. دیوان حافظ [گزیده]

بیرونی ۴۳۱۱، حمید سلیمان ۵۴۰۵

به حسب فرمایش زبده‌التجار ملا تیمور‌خواجه‌بن حاجی محمد‌خواجه خجندی در

فهرست کتاب‌های چاپ سنگی حافظ شیرازی در ماورالنهر - ازبکستان ۱۳۵

ولایت تاشکند در چاپخانه‌ی غلامیه به حلیه‌ی طبع آراسته گردید.

۱۱۹ صفحه، اندازه ۲۴×۱۴، از ۲ تا ۱۱۰ غزلیات، از ۱۱۰ تا ۱۱۹ رباعیات.

در صفحه‌ی ۱۱۹: تمت. معلوم ناظران این کتاب بوده باشد که اکثر کودکان مکتب‌خانه بعد از ختم این کتاب مستطاب، [حافظ] به میرزا بیدل می‌درآیند. خط آن شکسته می‌باشد؛ بنابراین این کمیته‌ی کاتب از جهت شناختن خط شکسته از برای صبیبان، به قدر دانش. در هر صفحه داخل گردانید.

العبدالمذنب ملا یولداش بن جمعه‌بای.

۴۳. دیوان حافظ [گزیده]

حمید سلیمان ۶۸۳۴

به اهتمام ملا تیمور خواجه خجندی سنه‌ی ۱۳۳۳ در شهر تاشکند در چاپخانه‌ی غلامیه طبع شد.

۱۴۲ صفحه (آخرش افتاده شده است)، اندازه ۲۵×۱۵، از ۲ تا ۱۱۲ غزلیات، از ۱۱۳ تا ۱۱۴ مثنوی، از ۱۱۵ تا ۱۳۱ مقطعات، تاریخ، مدح، مطایبه، مخمس، از ۱۳۱ تا ۱۴۲ رباعیات.

۴۴. دیوان حافظ [گزیده]

بیرونی ۴۲۸۸، حمید سلیمان ۴۸۰۰

به اهتمام راقم (یعنی محمد شاه‌مراد) در بلده‌ی تاشکند در چاپخانه بردین باخ به زیور طبع آراسته شد.

۱۶۰ صفحه، اندازه ۲۷×۱۷، از ۲ تا ۱۳۷ غزلیات، از ۱۳۸ تا ۱۴۲ ساقی‌نامه، از ۱۴۲ تا ۱۴۴ مخمس، نصیحت، تاریخ، از ۱۴۴ تا ۱۶۰ رباعیات. در صفحه‌ی ۱۶۰: العبدالمذنب محمد شاه‌مراد سنه‌ی ۱۳۱۶.

۴۵. دیوان حافظ [گزیده]

بیرونی ۱۰۹۸۳

در سنه‌ی ۱۳۳۴ در ولایت تاشکند در چاپخانه‌ی غلامیه به فرمایش ملا میرزا محمد به حلیه‌ی طبع آراسته و پیراسته شد.

۹۶ صفحه، اندازه ۲۱×۱۳، از ۲ تا ۷۲ غزلیات، از ۷۳ تا ۸۲ ساقی‌نامه، از ۸۲ تا ۹۰ مقطعات، تاریخ، مخمس، از ۹۰ تا ۹۶ رباعیات.

در صفحه‌ی ۹۶: کاتب ملاخدای بیردی تاشکندی.

۴۶. دیوان حافظ [گزیده]

بیرونی ۴۲۹۵، ۱۵۹۴۰

به اهتمام تاجر کتب ملا میرزا احمد بن میرزا کریم مرحوم مغفور در دیار شاش در چاپخانه‌ی غلامیه طبع شد.

۸۰ صفحه، اندازه ۱۷ × ۲۷، از ۲ تا ۶۴ غزلیات، از ۶۴ تا ۶۷ ساقی‌نامه، از ۶۷ تا ۷۳ نصیحت، شکایت، مطایبه، تاریخ، از ۷۳ تا ۸۰ رباعیات. در صفحه ۸۰: الراقم العاجز میرزا عبدالقادر شاشی.

۴۷. دیوان حافظ [گزیده]

بیرونی ۴۳۱۹

به ارشاد ملا تیشه‌بای بن میرزا کریم مرحوم ۱۳۳۶ «عبدالله مخدوم»؛ ۱۹۱۷ در چاپخانه‌ی نامی غلامی طبع شد.

۹۶ صفحه، اندازه ۱۴ × ۲۴، از ۲ تا ۷۲ غزلیات، از ۷۳ تا ۸۲ ساقی‌نامه، از ۸۲ تا ۹۰ مقطعات، تاریخ، مخمس، از ۹۰ تا ۹۶ رباعیات.

از نظر سال چاپ، این نسخه آخرین نشر چاپ سنگی دیوان حافظ در ترکستان مطابق با فهرست ماست. ضمن آنکه می‌دانیم در چندین نشر، سال چاپ نشان داده نشده است.

۴۸. دیوان حافظ [گزیده]

بیرونی ۱۵۶۶۶

به اهتمام ملا سید احمد حاجی بن سلیمان خواجه در شهر تاشکند در چاپخانه‌ی غلامیه طبع شد.

۹۶ صفحه، اندازه ۱۴ × ۲۴، از ۲ تا ۷۲ غزلیات، از ۷۳ تا ۸۲ ساقی‌نامه، از ۸۲ تا ۸۰ مقطعات، تاریخ، مخمس، از ۹۰ تا ۹۶ رباعیات.

۴۹. دیوان حافظ [گزیده]

بیرونی ۸۰۰۳، ۱۸۵۵۰

به حسب فرمایش، تاجر کتب، ملا اکمل خان صحاف بن اسلام خان مرحوم در شهر تاشکند در مطبعه غلامیه طبع شد.

فهرست کتاب‌های چاپ سنگی حافظ شیرازی در ماورالنهر - ازبکستان ————— ۱۳۷

۱۲۰ صفحه، اندازه ۲۲ × ۱۳، از ۲ تا ۱۱۰ غزلیات، از ۱۱۰ تا ۱۲۰ رباعیات.

در صفحه‌ی ۱۲۰: سنه‌ی ۱۳۳۳ در ذی‌القعدة.

۵۰. دیوان حافظ [گزیده]

بیرونی ۱۵۶۵۹

به اهتمام رسول‌محمد بن محمد موسی قاری در شهر تاشکند در مطبعه‌ی غلامی -

الحسنی طبع شد.

۱۴۴ صفحه، اندازه ۲۳ × ۱۴، از ۲ تا ۱۳۲ غزلیات، از ۱۳۲ تا ۱۴۴ رباعیات.

۵۱. دیوان حافظ [گزیده]

بیرونی ۸۰۰۸

این نسخه گم شده است، تنها در برگه‌دان کتابخانه‌ی انستیتوی ابوریحان بیرونی

اطلاعات ذیل وجود دارد: دیوان حافظ، ناشر رسول‌محمد، در سال ۱۹۰۳ میلادی در تاشکند چاپ شده است، ۱۶۶ صفحه.

در سنه‌ی ۱۳۳۳ هجری در ولایت تاشکند در چاپخانه‌ی غلامیه به فرمایش ملا

کمال‌خان طبع شد.

۱۲۰ صفحه، اندازه ۲۳ × ۱۳، از ۲ تا ۱۱۰ غزلیات، از ۱۱۱ تا ۱۲۰ رباعیات.

در صفحه ۱۲۰: سنه‌ی ۱۳۳۲.

۵۳. دیوان حافظ [گزیده]

شیگلوا ۱۱۹۴

در فهرست شیگلوا اطلاعات ذیل موجود است: در تاشکند در سنه‌ی ۱۳۱۵

هجری در مطبعه‌ی برادران ف. گمینسکی چاپ شده است.

راقم و ناشر: حاجی نجم‌الدین خواجه بن عطاء‌الله خواجه ایشان خوقندی، ۱۶۰

صفحه.

۵۴. دیوان حافظ [گزیده]

بیرونی ۴۲۹۶، ۱۰۹۰۰

حمیدسلیمان ۵۲۶۱

---

۷. در نسخه‌های شماره‌ی ۵۴-۶۶ این فهرست، نام ناشر نشان داده نشده است؛ بنابراین فقط در ۵۳ نشر دیوان حافظ، نام ناشر معلوم است.

در شهر تاشکند در مطبعه‌ی پورصوف طبع شد.
 ۱۶۰ صفحه، اندازه ۱۷×۲۷، از ۲ تا ۱۳۷ غزلیات، از ۱۳۸ تا ۱۴۲ ساقی‌نامه، از
 ۱۴۲ تا ۱۴۶ مخمس، نصیحت، تاریخ، از ۱۴۲ تا ۱۶۰ رباعیات.
 در صفحه ۱۶۰: در تاریخ محرم‌الحرام سنه‌ی ۱۳۱۷ یوم سه‌شنبه از کلک صاف
 رقم حاجی نجم‌الدین خواجه‌بن خلیفه عطاء‌الله خواجه ایشان‌الخوقندی مرحوم به شرف
 اختتام پیوسته شد.

۵۵. دیوان حافظ [گزیده]

بیرونی ۴۲۹۷، حمید سلیمان ۷۹۸
 در شهر تاشکند در مطبعه‌ی بردین باخ چاپ شده است.
 ۱۶۰ صفحه، اندازه ۱۸×۲۸، از ۲ تا ۱۳۷ غزلیات، از ۱۳۸ تا ۱۴۲ ساقی‌نامه، از
 ۱۴۲ تا ۱۴۶ مخمس، تاریخ، از ۱۴۶ تا ۱۶۰ رباعیات.
 در صفحه‌ی ۱۶۰: سنه‌ی ۱۳۱۷.

۵۶. دیوان حافظ [گزیده]

بیرونی ۴۲۹۸
 در سنه‌ی ۱۳۱۸ هجری در تاشکند در مطبعه‌ی ایلین چاپ شده است.
 ۱۶۰ صفحه، اندازه ۱۷×۲۸، از ۲ تا ۱۳۷ غزلیات، از ۱۳۸ تا ۱۴۲ ساقی‌نامه، از
 ۱۴۲ تا ۱۴۶ مخمس، نصیحت، تاریخ، از ۱۴۶ تا ۱۶۰ رباعیات.

۵۷. دیوان حافظ [گزیده]

بیرونی ۱۹۵۹۸، حمیدسلطان ۶۱۴۰
 در تاشکند در مطبعه‌ی پورصوف چاپ شده است.
 ۱۶۰ صفحه، اندازه ۱۸×۲۸، از ۲ تا ۱۳۷ غزلیات، از ۱۳۸ تا ۱۴۲ ساقی‌نامه، از
 ۱۴۲ تا ۱۴۶ مخمس، تاریخ، از ۱۴۲ تا ۱۶۰ رباعیات.
 در صفحه‌ی ۱۶۰: سنه‌ی ۱۳۱۹. نوشته‌ی ترکی: بو فقیر حقیر سراسر تقصیر کمترین
 عباد؛ یعنی تاشکندلیک محمدزفر محمدحسن اوغلی قلمی شکسته رقمی ایله، تحریر
 اولدی.

۵۸. دیوان حافظ [گزیده]

بیرونی ۱۴۸۶۱

فهرست کتاب‌های چاپ سنگی حافظ شیرازی در ماورالنهر - ازبکستان _____ ۱۳۹

اداره‌ی سانسور برای طبع در سال ۱۹۰۰ میلادی اجازه داد، در تاشکند در مطبعه‌ی و.م. ایلیین چاپ شده است.

۱۴۲ صفحه (آخرش افتادگی دارد)، اندازه ۱۶×۲۴ ، از ۲ تا ۱۳۲ غزلیات از ۱۳۲ تا ۱۴۲ رباعیات.

۵۹. دیوان حافظ [گزیده]

بیرونی ۴۳۲۱

در شهر تاشکند در مطبعه‌ی ایلیین چاپ شده است.

۱۲۰ صفحه، اندازه ۱۴×۲۴ ، از ۲ تا ۱۱۷ غزلیات، از ۱۱۸ تا ۱۲۰ رباعیات.

در صفحه‌ی ۱۲۰: سنه‌ی ۱۳۲۴ العبدالمذنب عبدالغفور.

۶۰. دیوان حافظ [گزیده]

بیرونی ۴۳۲۲

در شهر تاشکند در چاپخانه‌ی غلامیه طبع شد.

۱۲۰ صفحه، اندازه ۱۴×۲۴ ، از ۲ تا ۱۱۰ غزلیات، از ۱۱۱ تا ۱۲۰ رباعیات.

در صفحه‌ی ۱۲۰: الراقم‌احقر العبد حاجی قاسم.

۶۱. دیوان حافظ [گزیده]

بیرونی ۴۲۹۹، ۱۳۷۶۴، حمیدسلیمان ۲/۳۱۲۴ در شهر تاشکند در چاپخانه‌ی ایلیین

چاپ شده است.

۱۲۸ صفحه، اندازه ۱۸×۲۸ ، از ۲ تا ۱۱۶ غزلیات، از ۱۱۷ تا ۱۲۷ رباعیات.

در صفحه‌ی ۱۲۸: سنه‌ی ۱۳۲۴ العبدالمذنب عبدالغفور.

در نسخه‌ی شماره‌ی ۳۱۲۴ مخزن حمیدسلیمان سه دیوان ۱. دیوان بیدل؛ ۲. دیوان

حافظ و ۳. دیوان فضولی مع لیلی و مجنون به زبان ترکی در یک مجلد با هم تجلید

است؛ ولی این دیوان‌ها در مطبعه‌های مختلف چاپ شده است و هر دیوان شماره‌ی

صفحات جداگانه دارد.

۶۲. دیوان حافظ [گزیده]

بیرونی ۴۳۰۰، شیگلوا ۱۲۰۰

در شهر تاشکند در چاپخانه‌ی غلامیه طبع شد. ۱۲۰ صفحه، اندازه ۱۴×۲۳ ، از ۲

تا ۱۱۰ غزلیات، از ۱۱۱ تا ۱۲۰ رباعیات.

در صفحه‌ی ۱۲۰: سنه‌ی ۱۳۲۹ العبدالمذنب ملا یولداش خوقندی.

۶۳. دیوان حافظ [گزیده]

حمیدسلیمان ۶۵۹۳

در تاشکند در چاپخانه‌ی پورصوف چاپ شده است.

۱۲۰ صفحه، اندازه ۲۱ × ۱۳، ورق اول؛ یعنی صفحات ۱ و ۲ افتاده است.

از ۳ تا ۱۱۰ غزلیات، از ۱۱۱ تا ۱۲۰ رباعیات.

در صفحه‌ی ۱۲۰: کتبه‌المذنب الراجی من رحمه‌الله‌الباری ملا یوسف‌جان‌بن‌ملا

ذاکرجان شاشی سنه‌ی ۱۳۲۷.

۶۴. دیوان حافظ [گزیده]

حمیدسلیمان ۳۴۸۳

در سال ۱۹۰۰ میلادی اداره‌ی سانسور برای چاپ اجازه داده است و در تاشکند

در مطبعه‌ی ایلیین طبع شده است.

۱۴۴ صفحه، اندازه ۲۴ × ۱۶، از ۲ تا ۱۳۲ غزلیات، از ۱۳۲ تا ۱۴۴ رباعیات.

در صفحه‌ی ۱۴۴: العبدالمذنب، عبدالغفور.

۶۵. دیوان حافظ [گزیده]

حمیدسلیمان ۵۳۹۳

در شهر تاشکند در چاپخانه‌ی پورصوف به طبع مزین گردید. از طرف سانسور در

سال ۱۹۰۱ میلادی اجازه داده شده است.

۱۶۷ صفحه، اندازه ۲۳ × ۱۳، از ۲ تا ۱۴۵ غزلیات، از ۱۴۶ تا ۱۵۰ ساقی‌نامه، از

۱۵۰ تا ۱۵۴ مخمس، نصیحت، تاریخ، از ۱۵۴ تا ۱۶۷ رباعیات.

۶۶. دیوان حافظ [گزیده]

شیگلوا ۱۲۰۱

در فهرست شیگلوا اطلاعات ذیل موجود است: در سال ۱۹۱۲ میلادی در تاشکند

در مطبعه‌ی غلامیه چاپ شده و عبارت است از ۱۲۰ صفحه.

منابع:

۱. باسورث، ادموند کلیفورد؛ *سلسله‌های اسلامی جدید*: راهنمای گاهشماری و تبارشناسی؛ ترجمه‌ی دکتر فریدون بدره‌ای؛ تهران: مرکز بازشناسی اسلام و ایران، ۱۳۸۳.
۲. تورسون اف، ن.؛ *تاریخ تاجیکستان*، خجند: رحیم جلیل، ۲۰۰۹م (تاجیکی).
۳. چولپان [تخلص عبدالحمید سلیمان اوغلی]: *دوباره برگزفتم سازم را*؛ تاشکند: غفور غلام، ۱۹۹۱م (ازبکی).
۴. خدای برگن اف، کامل جان؛ *شجره‌ی خانات خیوه*، خیوه: انتشارات خوارزم، ۱۹۹۶ (ازبکی).
۵. خدایار، ابراهیم؛ «دو جام از یک باده: تحلیل و بررسی برخی از اشتراکات فکری مختوم‌قلی با حافظ شیرازی»، *مجموعه مقالات کنفرانس علمی مختوم‌قلی: عشق آباد*: راینی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۷۷.
۶. _____؛ «سیری در غزلیات فارسی امیر علیشیر نوایی در دیوان فانی»؛ ۱۳۷۹ (نسخه‌ی دست نوشته).
۷. _____؛ *غریبه‌های آشنا*؛ تهران: تمدن ایرانی، ۱۳۸۴.
۸. _____؛ و غلام کریم اف؛ «فهرست چاپ‌های سنگی بیدل در ماوراءالنهر - ازبکستان»، *دانش* (فصلنامه‌ی مرکز تحقیقات زبان و ادبیات فارسی ایران و پاکستان)؛ (در دست چاپ).
۹. خرمشاهی، بهاء‌الدین، *حافظ‌نامه*؛ ج ۲، چ ۳، تهران: علمی و فرهنگی و سروش، ۱۳۶۸.
۱۰. زرین کوب، عبدالحسین؛ *روزگاران*؛ چ ۳، تهران: سخن، ۱۳۸۰.
۱۱. شکورزاده، میرزا؛ *پرنیان و حریر و ابریشم*؛ تهران: عرفان و شورای گسترش زبان و ادبیات فارسی، ۱۳۸۴.
۱۲. شکوری بخارایی، محمدجان؛ *انسانگرایی آموزش و زبان ملی*؛ دوشنبه: راینی فرهنگی ج. ا. ایران در تاجیکستان، ۱۳۸۱.
۱۳. صفا، ذبیح‌الله؛ *تاریخ ادبیات در ایران*؛ ج ۴، چ ۵، تهران: فردوس، ۱۳۶۸.
۱۴. عبدعزیز او، نظیره؛ *تاریخ مطبوعات ترکستان* (۱۸۷۰-۱۹۱۷م)؛ تاشکند:

آکادمی، ۲۰۰۰م (ازبکی).

۱۵. عینی، صدرالدین، *یادداشت‌ها*، به کوشش سعیدی سیرجانی؛ تهران: آگاه،

۱۳۶۲.

۱۶. فانی [تخلص فارسی امیرعلیشیر نوایی]: *دیوان فانی*؛ به سعی و اهتمام

رکن‌الدین همایون فرخ؛ تهران: کتابخانه‌ی ابن‌سینا، ۱۳۴۲.

۱۷. کریم‌اف، غلام: *تاریخ ادبیات ازبک*؛ ۳ ج، تاشکند: اقتوچی، ۱۹۷۵م (ازبکی).

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی